

The Scientific Establishment of the Noble Qur'an: Concept, Rationale, and Scope

Mohammad Sadegh Yousefi Moghadam

Professor, Research Institute for Culture and Qur'anic Teachings, Islamic Sciences and Culture Academy,
Qom, Iran. m.yousefimoqaddam@isca.ac.ir

Abstract

In the epistemological structure of Islam, the Noble Qur'an is not only a book of spiritual and moral guidance but also a comprehensive charter of human life in all its material and spiritual dimensions. One of the important aspects of the "Establishment of the Qur'an," which can be inferred from religious texts and the statements of eminent exegetes, is its "scientific establishment," that is, the continuous implementation of the Qur'an's scientific teachings in individual and social life as well as in various fields of knowledge. According to this perspective, the Qur'an is the primary epistemic authority of Muslims and must govern the production of knowledge, theorization, and system-building, particularly in the field of the humanities. Nevertheless, the fundamental issue is that throughout the history of Islamic thought, two extreme approaches have emerged regarding the relationship between the Qur'an and the sciences: on the one hand, some, through subjective interpretations or the hasty alignment of verses with scientific hypotheses without observing the principles of understanding revelatory texts, have claimed the Qur'an's scientific comprehensiveness to the extent of encompassing all empirical and natural sciences; on the other hand, others have entirely denied the Qur'an's epistemic authority, restricting its domain to moral and eschatological exhortations. The absence of a scientific, methodological, and balanced approach that avoids both extremes has rendered the subject of the "scientific establishment of the Qur'an" and its boundaries in need of deep, well-documented, and ijtihād-based research. The present study aims to provide a precise explanation of the concept of the "scientific establishment of the Noble Qur'an," to examine the reasons for its necessity, and to delineate its actual scope in the individual and social life of Muslims. To this end, the study endeavors to: present a conceptual and terminological definition of "the establishment of the Qur'an" and, consequently, the "scientific establishment of the Qur'an"; analyze the status of knowledge and similar concepts in the Noble Qur'an; clarify the necessity of the scientific establishment of the Qur'an with reference to Qur'anic texts, prophetic traditions, and rational analysis; critique

Cite this article: Yousefi Moghadam, M.S. (2025). The Scientific Establishment of the Noble Qur'an: Concept, Rationale, and Scope. *Islamic Governance Studies*, 1(2), p. 17-40. <https://doi.org/10.22081/IJSLAMICGO.2025.71404.1018>

Received: 2025-06-01 ; **Revised:** 2025-07-21 ; **Accepted:** 2025-08-12 ; **Published online:** 2025-10-02

Type of article: Research Article

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

and evaluate various views concerning the relationship between the Qur'an and the sciences; and, ultimately, propose a rational framework for utilizing the Qur'an's potential in guiding and reforming the humanities and other epistemic fields. The methodology of the research is descriptive-analytical with an *ijtihād*-based approach. Data were collected from library sources, including the Noble Qur'an, authoritative exegetical works, writings of contemporary scholars, statements of the Supreme Leader, and sources on the philosophy of science and methodology. Data analysis was conducted in several stages: first, the extraction of key concepts from the Qur'an and authoritative sources; then, a comparative study of exegetes' and thinkers' views and approaches concerning the Qur'an's scientific scope; thereafter, a systematic critique of existing extremist and reductionist approaches; and finally, the delineation of the actual scope of the scientific establishment of the Qur'an with due consideration of the ontological, epistemological, and methodological foundations of Islam. In this process, the method of "interpreting the Qur'an through the Qur'an" was employed to elucidate relevant verses, and analyses were integrated with contemporary scientific considerations in the humanities and methodological debates. The findings indicate that the concept of "establishment" in both its linguistic and technical senses denotes upholding and fulfilling fully the rights of a matter until all its effects are realized; accordingly, the "establishment of the Qur'an" means the comprehensive implementation of the Qur'an's doctrinal, ethical, practical, and scientific teachings at both individual and social levels. The "scientific establishment of the Qur'an" refers to the continuous application of its scientific teachings to diverse fields of knowledge and the orientation of the processes of knowledge production and evaluation based on revelatory foundations. The analysis of the terms "*ilm*" (knowledge) and related concepts in the Qur'an demonstrates that, from a revelatory standpoint, knowledge is synonymous with certainty, and the Qur'an categorically rejects adherence to non-knowledge, including conjecture, doubt, and illusion. Descriptions of the Qur'an as a "Book of Knowledge," "Light," "Proof," and "Wise" affirm the necessity of paying attention to its scientific dimension. These attributes indicate that the Qur'an's teachings are inherently clear and firm, capable of accurately unveiling external realities. Examination of the Qur'an's mission further shows that its guidance is not confined to eschatological and spiritual values but also encompasses the organization of worldly life, the establishment of a just social order, economic justice, the fight against corruption, preservation of unity and independence, and resistance to tyranny (*tāghūt*). Such a comprehensive approach renders the scientific establishment of the Qur'an one of the essential pillars of its overall establishment. From the perspective of approaches, extremist tendencies—such as those of exegetes who seek all natural and empirical sciences in the Qur'an—have erred due to lack of methodological rigor and disregard for the apparent meanings and contexts of the verses; conversely, reductionist tendencies, by neglecting the Qur'an's unifying and comprehensive potential, present it merely as a book of ethics and the hereafter. Both approaches deviate from the correct foundation and have failed to provide a balanced and valid framework. The findings of this research reveal that the scientific establishment of the Qur'an requires the adoption of a disciplined scientific method that, while preserving the sanctity of the revelatory text, harnesses its potential

to enrich the sciences, especially the humanities. This method must acknowledge the interaction of reason, experience, and revelation, and avoid both the hasty imposition of scientific data upon the verses and the complete denial of the Qur'an's relation to the sciences. Ultimately, the study concludes that the scientific establishment of the Qur'an is not merely a cultural recommendation but a strategic necessity for reviving the epistemic identity of the Islamic world and for generating Islamic humanities. This requires reengineering the educational and research system, fostering active connections between the seminary and the university, training interdisciplinary Qur'anic scholars, and establishing specialized institutions for comparative research between the Qur'an and the sciences. Such an approach can, while safeguarding the authenticity of revelation, liberate the sciences from purely materialist frameworks and guide them toward comprehensive human felicity—both worldly and otherworldly.

Keywords: Establishment of Religion, Establishment of the Qur'an, Scientific Establishment of the Qur'an, Scope of Knowledge.

الإقامة العلمية للقرآن الكريم: المفهوم، الأدلة، والنطاق

محمدصادق يوسفی مقدم

أستاذ، مركز أبحاث الثقافة ومعارف القرآن، معهد العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران. m.yousefimoqaddam@isca.ac.ir

الملخص

إنَّ القرآن الكريم في البناء المعرفي للإسلام ليس مجرد كتاب للهداية المعنوية أو للأخلاق الفردية والاجتماعية، بل هو ميثاق شامل ودستور جامع ينظم الحياة الإنسانية في جميع أبعادها المادية والروحية، ويشكل مرجعاً أساساً لتصور الإنسان والعالم والمجتمع. ومن الأبعاد المهمة التي يمكن استخراجها من النصوص الدينية ومن أقوال كبار المفسرين لمفهوم «إقامة القرآن» الإقامة العلمية للقرآن الكريم. يبرز بُعد «الإقامة العلمية»؛ أي عملية التفعيل المستمر والجريان الدائم للتعاليم والمعارف القرآنية العلمية في حياة الفرد وفي النشاط الاجتماعي وفي جميع ميادين العلوم. ووفقاً لهذا التصور، يُعتبر القرآن الكريم المرجع الأول والمرتكز المعرفي الأساس للمسلمين، وهو يجب أن يسود على حركة إنتاج العلم، وعلى بناء النظريات، وعلى عمليات النظامية والتنظيم في مختلف الحقول، ولا سيما في مجال العلوم الإنسانية والاجتماعية التي تحتاج إلى مرجعية وحيانية. غير أنَّ المسألة الأساسية تكمن في أنَّ الفكر الإسلامي عبر تاريخه الطويل شهد ظهور اتجاهين متناقضين: فمن جانب، هناك فئة تبنّت مقاربات ذوقية أو لجأت إلى إسقاط متسرّع للآيات القرآنية على فرضيات علمية آنية دون مراعاة الضوابط الدقيقة لفهم النصوص الوحيانية، فذهبت إلى اعتبار شمول القرآن لجميع العلوم الطبيعية والتجريبية. ومن جانب آخر، نجد اتجاهاً آخر أنكر مرجعية القرآن العلمية إنكاراً كلياً، وقصر دائرته على نطاق المواعظ الأخلاقية والوصايا الأخروية. إنَّ غياب منهج علمي متوازن ومنضبط يتجنب الإفراط والتفريط معاً قد جعل قضية «الإقامة العلمية للقرآن الكريم» من القضايا التي تحتاج إلى بحث معمق، اجتاهدي، مستند وموثق بالأدلة. تهدف هذه الدراسة إلى توضيح المفهوم الدقيق للإقامة العلمية بالقرآن الكريم، والكشف عن الأدلة الداعية إليها، ورسم حدودها الحقيقية في حياة المسلمين على الصعيد الفردي والجماعي. وفي هذا الإطار، يسعى البحث إلى: تقديم تعريف لغوي واصطلاحي لمفهوم «إقامة القرآن» وتالياً «الإقامة العلمية للقرآن»؛ تحليل موقع العلم والمفاهيم القرية منه في النص القرآني؛ توضيح ضرورة الإقامة العلمية بالقرآن بالاستناد إلى نصوص القرآن الكريم والأحاديث المروية والتحليلات العقلية؛ نقد الاتجاهات المتعددة التي عالجت علاقة القرآن بالعلوم؛ وأخيراً صياغة إطار منطقي ومنهجي يسمح بالاستفادة من طاقات القرآن وقدراته في توجيه العلوم الإنسانية وإصلاحها، فضلاً عن باقي المجالات المعرفية. اعتمد البحث المنهج الوصفي - التحليلي بزاوية اجتهدية، وتم جمع مادته من خلال المصادر المكتبية، مثل: القرآن الكريم، والتفاسير المعتمدة، وأعمال المفكرين المعاصرين، وخطابات قائد الثورة الإسلامية، ومصادر فلسفة العلم والمنهجية. وقد جرى تحليل المادة العلمية على خطوات متعددة: أولاً استخراج المفاهيم الرئيسة من القرآن ومن المصادر

استناداً إلى هذه المقالة: يوسفی مقدم، محمدصادق (۲۰۲۵). الإقامة العلمية للقرآن الكريم: المفهوم، الأدلة، والنطاق. دراسات الحكومة الإسلامية، (۲۱)،

ص ۷-۴۰. <https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.71404.1018>

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

الموثوقة، ثم إجراء دراسة مقارنة لآراء المفسرين والمفكرين حول النطاق العلمي للقرآن، ثم نقد الاتجاهات الإفراطية والتفريطية نقداً علمياً منهجياً، وأخيراً تقديم تحديد دقيق للنطاق الواقعي للإقامة العلمية بالقرآن مع مراعاة الأسس الأطولوجية (الوجودية) والمعرفية والمنهجية في الفكر الإسلامي. وقد اعتمد البحث منهج «تفسير القرآن بالقرآن» في بيان الآيات ذات الصلة، وجرى دمج التحليل بالمقتضيات المعاصرة في العلوم الإنسانية وبالمباحث المنهجية الحديثة. وتبين النتائج أن مفهوم «الإقامة» في اللغة وفي الاصطلاح يعني إقامة الشيء وإيفاء حقوقه حتى تتحقق جميع آثاره ونتائجه، وعلى هذا الأساس فإن «إقامة القرآن» تعني تفعيلًا شاملاً ومتكاملاً لجميع تعاليم القرآن الاعتقادية والأخلاقية والعملية والعلمية في حياة الفرد وفي بنية المجتمع. وأما «الإقامة العلمية بالقرآن» فتعني الممارسة المستمرة والفاعلة للتعاليم القرآنية ذات الطابع العلمي على جميع ميادين العلوم، وتوجيه عملية إنتاج المعرفة وتقويمها في ضوء الأسس والمبادئ الوحيانية. ويظهر من تحليل مفردة «العلم» ونظائرها في النص القرآني أن العلم من منظور الوحي مرادف لليقين، وأن القرآن يرفض اتباع غير العلم من الظن والشك والوهم رفضاً قاطعاً. كما أن توصيف القرآن بأنه «كتاب علم»، و«نور»، و«برهان»، و«حكم» يثبت ضرورة الالتفات إلى بُعد العلم، ويؤكد أن معارفه في ذاتها واضحة ورصينة وقادرة على الكشف الصحيح عن الحقائق الخارجية. وتشير نتائج البحث المتعلقة برسالة القرآن إلى أن الهداية القرآنية لا تقتصر على القيم الأخروية والمعنوية، بل تشمل تنظيم الحياة الدنيوية، وبناء نظام اجتماعي عادل، وتحقيق العدالة الاقتصادية، ومكافحة الفساد، وحفظ الوحدة والاستقلال، ومواجهة الطغيان. وهذا المنظور الشمولي يجعل من «الإقامة العلمية بالقرآن» ركناً أساسياً ضمن مشروع الإقامة الكاملة للقرآن. ومن زاوية الاتجاهات الفكرية، فإن التيارات الإفراطية - مثل بعض المفسرين الذين حاولوا استنباط جميع العلوم الطبيعية والتجريبية من نصوص القرآن - قد وقعت في أخطاء نتيجة غياب المنهجية وعدم الاهتمام بظاهر الآيات وسياقها؛ بينما التيارات التفريطية تجاهلت الطاقات التوحيدية والشمولية للقرآن، فعرفته على أنه مجرد كتاب للأخلاق والآخرة. وكلا الاتجاهين ابتعد عن الأساس السليم وفشل في تقديم إطار علمي متوازن وموثوق. وتظهر نتائج البحث أن الإقامة العلمية للقرآن تتطلب اعتماد منهج علمي منضبط يحترم النص الوحياني وفي الوقت ذاته يستثمر طاقاته لإغناء العلوم، ولا سيما العلوم الإنسانية. ويجب أن يقوم هذا المنهج على الاعتراف بالتكامل بين العقل والتجربة والوحي، وعلى تجنب التسرع في إسقاط المعطيات العلمية على النصوص القرآنية أو إنكار العلاقة بين القرآن والعلوم إنكاراً كاملاً. وفي النهاية، خلص البحث إلى أن الإقامة العلمية للقرآن ليست مجرد توصية ثقافية عامة، بل هي ضرورة استراتيجية لإحياء الهوية المعرفية للأمة الإسلامية ولإنتاج علوم إنسانية إسلامية. وهذا الأمر يتطلب إعادة هيكلة شاملة للنظامين التعليمي والبحثي، وتفعيل التواصل بين الحوزات العلمية والجامعات، وتكوين مفكرين قرآنيين ذوي تكوين بيئي، وإنشاء مؤسسات متخصصة في الدراسات المقارنة بين القرآن والعلوم. ومثل هذا النهج قادر، في الوقت الذي يحفظ فيه أصالة الوحي، على تحرير العلوم من الأطر المادية البحتة وتوجيهها نحو تحقيق السعادة الإنسانية الشاملة في الدنيا والآخرة معاً.

الكلمات المفتاحية: إقامة الدين، إقامة القرآن، الإقامة العلمية للقرآن، نطاق العلم.

اقامه علمی قرآن کریم؛ مفهوم، دلایل و قلمرو

محمدصادق یوسفی مقدم

استاد، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران. m.yousefimoqaddam@isca.ac.ir

چکیده

قرآن کریم در هندسه معرفتی اسلام، نه تنها کتاب هدایت معنوی و اخلاقی، بلکه منشور جامع زندگی انسانی در تمام ابعاد مادی و معنوی است. یکی از ابعاد مهم «اقامه قرآن» که از متون دینی و بیانات مفسران بزرگ قابل برداشت است، «اقامه علمی» آن است؛ یعنی جریان بخشی مستمر آموزه‌های علمی قرآن در حیات فردی، اجتماعی و عرصه‌های گوناگون علوم. براساس این دیدگاه، قرآن مرجع نخست معرفتی مسلمانان است و می‌بایست بر تولید علم، نظریه‌پردازی و نظام‌سازی در حوزه‌های مختلف به‌ویژه علوم انسانی حاکمیت داشته باشد. با این حال، مسئله اساسی آن است که در طول تاریخ اندیشه اسلامی، دو رویکرد افراطی و تقریبی درباره نسبت قرآن و علوم شکل گرفته است: از یک‌سو، عده‌ای با تفسیرهای ذوقی یا انطباق شتاب‌زده آیات با فرضیه‌های علمی، بدون رعایت ضوابط فهم متون وحیانی، جامعیت علمی قرآن را تا حد شمول همه علوم تجربی و طبیعی دانسته‌اند؛ و از سوی دیگر، برخی به کلی مرجعیت علمی قرآن را نفی کرده و قلمرو آن را به توصیه‌های اخلاقی و آخرتی محدود ساخته‌اند. خلأ یک رویکرد علمی، روشمند و متوازن، که هم از افراط و هم از تقریب پرهیز کند، سبب شده است موضوع «اقامه علمی قرآن» و حدود و ثغور آن، نیازمند پژوهشی عمیق، مستند و اجتهادی باشد. این پژوهش با هدف تبیین دقیق مفهوم «اقامه علمی قرآن کریم»، واکاوی دلایل ضرورت آن، و ترسیم قلمرو واقعی آن در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان صورت گرفته است. در این راستا، تحقیق می‌کوشد: تعریف مفهومی و اصطلاحی «اقامه قرآن» و به تبع آن «اقامه علمی قرآن» را ارائه دهد؛ جایگاه علم و مفاهیم مشابه آن را در قرآن کریم بررسی و تحلیل نماید؛ ضرورت اقامه علمی قرآن را با استناد به نصوص قرآنی، روایات و تحلیل‌های عقلی روشن کند؛ دیدگاه‌های مختلف درباره نسبت قرآن و علوم را نقد و ارزیابی نماید؛ و در نهایت چارچوبی منطقی برای بهره‌گیری از ظرفیت قرآن در هدایت و اصلاح علوم انسانی و سایر حوزه‌های معرفتی پیشنهاد دهد. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد اجتهادی است. گردآوری داده‌ها از طریق منابع کتابخانه‌ای، شامل قرآن کریم، تفاسیر معتبر، آثار اندیشمندان معاصر، بیانات رهبر معظم انقلاب و منابع فلسفه علم و روش‌شناسی انجام شده است. تحلیل داده‌ها در چند گام صورت گرفته است: نخست، استخراج مفاهیم کلیدی از قرآن و منابع معتبر؛ سپس، بررسی تطبیقی دیدگاه‌ها و خط‌مشی‌های مفسران و متفکران در خصوص قلمرو علمی قرآن؛ آنگاه، نقد روشمند رویکردهای افراطی و تقریبی موجود؛ و در نهایت، تبیین قلمرو واقعی اقامه علمی قرآن با لحاظ مبانی هستی‌شناختی،

استناد به این مقاله: یوسفی مقدم، محمدصادق (۱۴۰۴). اقامه علمی قرآن کریم؛ مفهوم، دلایل و قلمرو. *مطالعات حکمرانی اسلامی*. (۲۱)، ص ۱۷-۴۰.
https://doi.org/10.22081/IJSLAMICGO.2025.71404.1018

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۴/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۲۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۷/۱۰
نوع مقاله: پژوهشی
ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
https://ijslamicgov.isca.ac.ir

© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

معرفت‌شناختی و روش‌شناختی اسلام. در این فرایند، از منهج «تفسیر قرآن به قرآن» برای تبیین آیات مرتبط استفاده شده و تحلیل‌ها با ملاحظات علمی روز در علوم انسانی و مباحث روش‌شناختی ترکیب شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مفهوم «اقامه» در لغت و اصطلاح، به معنای برپا داشتن و وفای کامل به حقوق یک امر تا تحقق همه آثار آن است؛ بر این اساس، «اقامه قرآن» یعنی جاری‌سازی جامع آموزه‌های اعتقادی، اخلاقی، عملی و علمی قرآن در سطح فرد و جامعه. «اقامه علمی قرآن» نیز به معنای اعمال مستمر آموزه‌های علمی قرآن بر عرصه‌های مختلف علوم و جهت‌دهی به فرآیند تولید و ارزیابی دانش بر اساس مبانی و حیانی است. تحلیل واژگان «علم» و مفاهیم مشابه آن در قرآن نشان می‌دهد که از دید و حیانی، علم معادل یقین است و قرآن پیروی از غیر علم - شامل ظن، شک و وهم - را به کلی مردود می‌داند. توصیف قرآن به «کتاب علم»، «نور»، «برهان» و «حکیم»، ضرورت توجه به جنبه علمی آن را تثبیت می‌کند. این ویژگی‌ها دلالت بر آن دارند که آموزه‌های قرآن ذاتاً روشن و استوارند و می‌توانند حقایق بیرونی را به درستی آشکار کنند. نتایج بررسی قلمرو مأموریت قرآن نیز حاکی از آن است که هدایت قرآن منحصر به ارزش‌های اخروی و معنوی نیست، بلکه شامل سامان‌دهی حیات دنیوی، نظام اجتماعی عادلانه، عدالت اقتصادی، مبارزه با فساد، حفظ وحدت و استقلال، و مقابله با طاغوت نیز می‌شود. این رویکرد جامع، اقامه علمی قرآن را به یکی از ارکان اقامه کلی قرآن تبدیل می‌کند. از نظر دیدگاه‌شناسی، جریان‌های افراطی - مانند برخی مفسران که همه علوم طبیعی و تجربی را در متن قرآن جست‌وجو می‌کنند - به دلیل فقدان روشمندی و بی‌توجهی به ظاهر و سیاق آیات، دچار خطا شده‌اند؛ در مقابل، جریان‌های تفریطی نیز با نادیده گرفتن ظرفیت توحیدی و جامع قرآن، آن را صرفاً کتاب اخلاق و آخرت معرفی می‌کنند. هر دو رویکرد، از مبنای صحیح فاصله گرفته و نتوانسته‌اند چارچوب متوازن و معتبر ارائه دهند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اقامه علمی قرآن مستلزم به‌کارگیری روشی علمی و منضبط است که ضمن حفظ حرمت متن و حیانی، از ظرفیت‌های آن برای غنابخشیدن به علوم، به‌ویژه علوم انسانی، استفاده کند. این روش می‌بایست تعامل عقل، تجربه و وحی را به رسمیت بشناسد و از تطبیق شتاب‌زده داده‌های علمی بر آیات یا انکار کامل ارتباط قرآن با علوم، پرهیز کند. در نهایت، پژوهش نتیجه می‌گیرد که اقامه علمی قرآن، نه صرفاً یک توصیه فرهنگی، بلکه ضرورتی راهبردی برای احیای هویت معرفتی جهان اسلام و تولید علوم انسانی اسلامی است. این امر، نیازمند بازمهندسی نظام آموزشی و پژوهشی، پیوند فعال حوزه و دانشگاه، تربیت اندیشمندان قرآنی بینارشته‌ای، و تأسیس نهادهای تخصصی برای پژوهش‌های تطبیقی میان قرآن و علوم است. چنین رویکردی می‌تواند ضمن حفظ اصالت وحی، علوم را از چارچوب‌های صرفاً مادی‌گرا خارج کرده و به سمت سعادت جامع انسانی - دنیوی و اخروی - سوق دهد.

کلیدواژه‌ها: اقامه دین، اقامه قرآن، اقامه علمی قرآن، قلمرو علم.

۱. مقدمه

مسلمانان افزون بر تکلیف به اقامه‌ی دین، به اقامه‌ی قرآن نیز تکلیف دارند. این نکته از آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی مبارکه‌ی شورا استفاده می‌شود: «سَرَّحَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوْحًا وَ الَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ اِبْرَاهِيْمَ وَ مُوسٰى وَ عِيسٰى اَنْ اَقِيْمُوا الدِّيْنَ وَ لَا تَتَفَرَّقُوْا فِيْهِ كَبُرَ عَلٰى الْمُشْرِكِيْنَ مَا تَدْعُوْهُمْ اِلَيْهِ اللّٰهُ يَجْتَبِيْ اِلَيْهِ مَنْ يَّشَاءُ وَ يَهْدِيْ اِلَيْهِ مَنْ يُّنِيبُ؛ برای شما از دین چیزی را مقرر کرد که نوح را بدان سفارش کرده بود و نیز آنچه را به توحی کردیم و آنچه ابراهیم و موسی و عیسی را به آن سفارش کردیم که این دین را برپا دارید و در آن پراکندگی و اختلاف نکنید؛ آنچه بدان می‌خوانی بر مشرکان گران و دشوار است. خدا هر که را خواهد به سوی خود- یعنی برای رسالت خود- برمی‌گزیند و هر که را [به دل] به او بازگردد به سوی خود راه می‌نماید». بنابر این آیه، پیروان شریعت خاتم، افزون بر تکلیف به اقامه‌ی دین، به اقامه‌ی قرآن و شریعت خاتم نیز مکلف‌اند. علامه طباطبائی می‌نویسد: «از ظاهر مقابله بین نوح(ع) و رسول خاتم(ص)، که درباره‌ی شریعت انبیاء تعبیر «وَصَّي... وَصَّيْنَا» و درباره‌ی شریعت پیامبر خاتم(ص) تعبیر «الَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ» کرده است، استفاده می‌شود که مراد از وصیت درباره‌ی شریعت نوح و ابراهیم(ع) توصیه به عقاید و اعمالی است که از اهمیت خاصی برخوردار است نه همه‌ی آنچه در آن شرایع بوده است؛ زیرا وصیت به امور مهم تعلق می‌گیرد. در مقابل عبارت «وَ الَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ» همه‌ی معارف قرآن (اعم معارف اصولی غیراصولی) را بزرگ شمرده^۱ و شامل می‌شود» (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۱۱۶). به بیان ابن عاشور، عطف «وَ الَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ» بر «مَا وَصَّى بِهِ نُوْحًا» به جهت مغایرت قرآن با آن شرایع در زیاده به تفصیل و تفریع است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۵، ص ۱۲۰). در نتیجه، مفاد آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی مبارکه‌ی شورا این است که: دین پیامبر خاتم جدید نیست، بلکه همان دین سایر انبیاء الهی به صورت یکسان با ستون‌های استواری است که پیروان خود را به آن فراخوانده‌اند و اقامه‌ی آن و پرهیز از تفرقه در آن از نخستین شریعت الهی تا کنون تکلیف همه‌ی موحدان بوده و هست. جز آنکه بر اساس عبارت «وَ الَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ»، پیروان شریعت خاتم، افزون بر اقامه‌ی دین، به اقامه‌ی همه‌ی تشریعات و دستورات نازل‌شده بر پیامبر خاتم(ص) نیز مکلف هستند. در آیه‌ی ۶۶ سوره‌ی مائده نیز خداوند می‌فرماید: «وَلَوْ اَنَّهٗمْ اَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْاِنْجِيلَ وَ مَا اُنْزِلَ اِلَيْهٖمْ مِنْ رَّبِّهٖمْ لَآكُلُوْا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ وَ كَثِيْرٌ مِنْهُمْ سَآءَ مَا يَعْمَلُوْنَ؛ و اگر آنان تورات و انجیل و آنچه را که از پروردگارشان به سوی آنها فروآمده برپا می‌داشتند، هر آینه از بالای سرشان- آسمان- و از زیر پایشان- زمین- برخوردار می‌شدند. از ایشان گروهی میانه‌روانند و بسیاری از آنان آنچه می‌کنند بد است». مراد از اقامه در این آیه، اقامه‌ی تشریعات حق کتب آسمانی و

۱. التفات از غیبت به متکلم مع الغیر بیانگر عظمت همه معارف قرآن کریم است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۱۱۶؛ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۵، ص ۱۲۰).

همه‌ی تشریعات قرآن کریم است (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۹۰)، که نزول برکات و نعمت‌های مادی و معنوی الهی را در پی دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۶، ص ۳۸) و مدینه‌ی طیبه‌ی موعود شکل می‌گیرد. پذیرفته نیست که مراد از جمله‌ی «وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ»، تورات، انجیل و دیگر کتب و اقسام وحی به بنی اسرائیل باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۶، ص ۳۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۹۷)، زیرا افزون بر روایات (ر.ک: ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۱۷۰)، بسیاری از مفسران، آن بخش از آیه را به قرآن کریم تفسیر کرده‌اند (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۹۰؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۹۰؛ مراغی، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۵۶).

اقامه‌ی قرآن کریم گستره‌ی وسیعی دارد که یک جهت آن، اقامه‌ی علمی قرآن کریم است. اکنون پرسش این است که آیا قرآن بر علوم، اعم از علوم اسلامی و بشری، اقامه و حاکمیت دارد؟ این مقاله با روش قرآن به قرآن و تحلیل نصوص در پی اثبات اقامه‌ی علمی قرآن کریم است و نیز بیان این حقیقت است که قرآن به عنوان اولین منبع استنباط اسلامی باید بر همه‌ی علوم جریان یابد و حق آن از نظر علمی ایفا گردد.

- چارچوب نظری اقامه‌ی علمی قرآن

به استناد شواهد و دلایل و مستندات علمی موجود، دانش‌های ساخت‌یافته‌ی بشری، در عین پیشرفت‌های چشم‌گیر در ابعادی از زندگی انسان‌ها، در تأمین سعادت حقیقی در همه‌ی ابعاد زندگی بشری، ناتوان بوده است؛ از این‌رو دانش‌های تجربی برای تحقق سعادت بشر نیازمند علوم و حیانی است، زیرا چنان‌که مقام معظم رهبری فرموده‌اند: «علوم انسانی‌مان بر مبادی و مبانی متعارض با مبانی قرآنی و اسلامی بنا شده است. علوم انسانی غرب مبتنی بر جهان‌بینی دیگری است؛ مبتنی بر فهم دیگری از عالم آفرینش است و غالباً مبتنی بر نگاه مادی است... ریشه و پایه و اساس علوم انسانی را در قرآن باید پیدا کرد. یکی از بخش‌های مهم پژوهش قرآنی این است. باید در زمینه‌های گوناگون به نکات و دقائق قرآن توجه کرد و مبانی علوم انسانی را در قرآن کریم جست‌وجو کرد و پیدا کرد. این يك کار بسیار اساسی و مهمی است. اگر این شد، آن‌وقت متفکرین و پژوهندگان و صاحب‌نظران در علوم مختلف انسانی می‌توانند بر این پایه و بر این اساس بناهای رفیعی را بنا کنند. البته آن‌وقت می‌توانند از پیشرفت‌های دیگران، غربی‌ها و کسانی که در علوم انسانی پیشرفت داشتند، استفاده هم بکنند، لکن مبنا باید مبنای قرآنی باشد» (مقام معظم رهبری، ۲۸ مهر ۱۳۸۸).

بر این اساس، اگر اقامه‌ی علمی قرآن به صورت استدلالی پذیرفته شود، راه معرفت و حیانی بر روی بشر گشوده شده و معرفت بشری در علوم، توسعه یافته و منحصر به حس و تجربه و عقل نخواهد بود و از این طریق معارف قرآنی در علوم به ویژه علوم انسانی، اشراب می‌شود و در اهداف، مبانی، نظریه‌ها و مسائل علوم اثرگذار خواهد بود.

۲. مفهوم شناسی

۱-۲. اقامه

مشتقات ریشه «ق.و.م» در قرآن کریم بسیار به کار رفته است. واژگان «قَوَّام» و «قَائِم» در آیات: «كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ» (مائده، ۸)، «قَائِمًا بِالْقِسْطِ» (آل عمران، ۱۸)، و... به معنای مراعات کننده و نگهدارنده است. «قِيَام و قِيَام»، اسم برای چیزی است که چیز دیگری را برپا می‌دارد و ثبات می‌بخشد مثل: عماد و سناد که اسم‌اند برای چیزی که به آن اعتماد و تکیه می‌شود (مانند: ستون، قیم خانواده، و...) چنان‌که در آیهی «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (نساء، ۵) خداوند، اموال جامعه را تکیه‌گاه و سبب نگهداری آنان دانسته است. توصیف خدا به قیوم (بر وزن فاعول که دلالت بر مبالغه دارد) در آیات قرآن کریم مانند آیهی ۲۵۵ بقره «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ» و آیهی اول سورهی مبارکه‌ی آل عمران «الْمَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ»، افزون بر اثبات اصل قیام به امور خلق برای خدا و این‌که او قائم به تدبیر عموم خلق است (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۳۹۰) به این معنا است که خداوند بدون فتور و ضعف بر همه‌ی اشیاء و از جمیع جهات قائم است و غیر خدا جز به او قائم نیست و آیه مفید دو حصر است: یکی حصر قیام بر خدا و دیگری حصر خدا بر قیام؛ ازاین‌رو اسم قیوم أم الأسماء، اضافی خداوند است و همه‌ی اسماء دال بر معانی خارج از ذات مثل خالق، رازق، مدبئ، معبد، محیی، ممیت، غفور، رحیم و ودود و... به آن بر می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۳۰). کلمه‌ی «إِقَامَة» نیز از باب افعال و ریشه‌ی «ق.و.م» است و وقتی به چیزی تعلق می‌گیرد به معنای وفا و اداء نمودن به همه‌ی حقوق آن چیز است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۹۲). هنگامی که گفته می‌شود «أَقَامَ بِالْمَكَانِ»، به معنای ثبات یافتن در مکانی به نحو کامل است؛ بر همین اساس، راغب مفاد «أَقَامُوا» و «تَقِيمُوا» در آیات ۶۶ و ۶۸ سورهی مائده را وفاء علمی و عملی به حقوق کتب آسمانی دانسته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، صص ۶۹۲-۶۹۳). مفسران نیز اقامه را به معنای به‌پاداشتن چیزی دانسته‌اند که همه‌ی آثارش بر آن مترتب شود و هیچ اثری از آن مفقود نگردد، مانند اقامه‌ی عدل، اقامه‌ی سنت، اقامه‌ی نماز، اقامه‌ی شهادت، اقامه‌ی حدود و اقامه‌ی دین و مانند آن (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱، ص ۴۷؛ قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۹۰). برای نمونه، اقامه‌ی نماز در «يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ» به معنای پیاداشتن و امثال امر نماز با همه‌ی حدود، فرائض و واجبات آن است؛ نیز اگر درباره‌ی اقامه‌ی بازار گفته شود: فلان جامعه بازارشان را اقامه کردند، یعنی بیع و شراء و تجارت در آن جریان دارد (طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۵۶).

۱-۱-۲. اقامه‌ی قرآن

با توجه به آنچه در مفهوم اقامه بیان شد، مراد از اقامه‌ی قرآن کریم «وفاء کردن، پیاداشتن و جاری کردن همه‌ی تشریعات اعتقادی، اخلاقی، علمی و عملی قرآن کریم در زندگی فردی و اجتماعی به صورت

پیوسته است». به تعبیر دیگر، «اقامه‌ی قرآن به معنای حکمرانی پیوسته قرآن بر بینش، گرایش و کنش افراد و جامعه و هر چیز مرتبط به انسان و اداء حقوق قرآن به صورت کامل است».

۲-۱-۲. اقامه‌ی علمی قرآن

با توجه به توصیف قرآن کریم به کتاب علم: «يَكْتَابُ فَصْلَانَهُ عَلَى عِلْمٍ» (اعراف، ۵۲) و نور «النُّورَ الَّذِي أُنْزِلْنَا» (تغابن، ۸) و الزام جامعه‌ی اسلامی به پیروی از آموزه‌های علمی و نورانی آن (رعد، ۳۷؛ انعام، ۱۵۵)، اقامه‌ی علمی قرآن کریم به معنای «وفاء کردن، بیاداشتن و جاری کردن همه‌ی آموزه‌های علمی قرآن کریم در امور فردی و اجتماعی انسان و در عرصه‌های گوناگون علوم است». به تعبیر دیگر «اقامه‌ی علمی قرآن به معنای حکمرانی علمی و پیوسته‌ی قرآن کریم بر بینش، گرایش و کنش افراد و جامعه و بر همه‌ی علوم مرتبط به انسان، به صورت کامل است».

۲-۲. علم

۱-۲-۲. معنای لغوی علم

از نظر لغوی، علم نقیض جهل (فراهِیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۵۲) به معنای یقین، معرفت و ادراک ذات اشیاء (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۲۰؛ فیومی، ۱۴۲۸ق، ص ۴۲۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۸۰) که شامل آگاهی به چیزی به صورت اجمال و آگاهی به چیزی به صورت تفصیل می‌شود (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۲۵۰). علم، اعم از معرفت است که شامل علم تفصیلی به عین چیزی و بیان‌گر تمییز معلوم از غیر آن است. نیز گفته‌اند: معرفت ادراک جزئی است و علم ادراک کلی است (عسکری، ۱۳۹۳، ص ۵۰۰). علم اگر به معنای ادراک حقیقت و ذات چیزی باشد به يك مفعول متعدی می‌شود، مانند «لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ» (انفال، ۶۰) و اگر به معنای حکم کردن به اثبات و یا نفی چیزی برای چیز دیگر باشد به دو مفعول متعدی خواهد شد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۸۰) مانند «فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ» (ممتحنه، ۱). برخی گفته‌اند علم به معنای یقین و نیز به معنای معرفت است با این تفاوت که اگر به معنای یقین باشد دو مفعول و اگر به معنای معرفت باشد یک مفعول خواهد داشت. اگر در علم، معنای شعر «از شَعَر» تضمین شود، به معنای دانش دقیق است (عسکری، ۱۳۹۳، ص ۷۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۵۵). وقتی گفته می‌شود: «لیت شعری» یعنی: ای کاش دقیق می‌دانستم (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۵۵).

۲-۲-۲. واژگان مشابه علم

قرآن کریم افزون بر واژه‌ی علم، با واژگان بسیار دیگری مفهوم علم را بیان کرده و انسان را به تعلیم و تعلم که معنای مشترک آن واژگان است فراخوانده است؛ هرچند آن واژگان در وضع یا استعمال تفاوت‌هایی با

یکدیگر دارند. مانند تفکر (بقره، ۲۱۹)، تعقل (بقره، ۷۳)، تدبیر (نساء، ۸۲)، تذکر (اعراف، ۱۳۰)، تفقه (توبه، ۱۲۲)، ادراک (انعام، ۱۰۳)، معرفت (محمد، ۳۰)، رؤیت (ابراهیم، ۱۹)، نظر (مائده، ۷۵)، بصیرت (قیامت، ۱۴)، ایصار (انعام، ۱۰۴)، سمع (اعراف، ۱۰۰)، شعور (بقره، ۹)، حکمت (بقره، ۱۲۹)، رشد (انبیاء، ۵۱)، یقین (حجر، ۹۹)، علم الیقین (نکاتر، ۵)، اولوالالباب (رعد، ۱۹)، اولی النهی (طه، ۵۴) و اولی الابصار (حشر، ۲). از موارد استعمال واژهی علم و واژگان مشابه آن در قرآن کریم استفاده می‌شود که علم در قرآن کریم به معنای یقین در مقابل ظن، شک و وهم است. چنان‌که علامه طباطبایی ذیل آیه «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئَلًا» (اسراء، ۳۶) می‌نویسد: «آیه از پیروی باور و عمل غیرعلم به صورت مطلق نهی می‌کند. و این نهی خدا امضای حکم فطرت انسان است که همواره در باور و عمل در پی رسیدن به معلوم واقعی است و بر مظنون، مشکوک و موهوم، رسیدن به واقع، اطلاق نمی‌شود» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۹۲).

۲-۳. معنای اصطلاحی علم

در معنای اصطلاحی علم اختلاف بسیار است و محققان معنای روشنی از علم ارائه نمی‌کنند. برخی درباره‌ی چیستی علم با اعتقاد به این‌که فیلسوفان چنان‌که از تعریف عدالت و زیبایی، که آن را گزینه‌ای از غرایز بشر می‌دانند، اظهار عجز می‌کنند، از تعریف علم نیز اظهار عجز کرده می‌گویند: «فلاسفه برای علم تعاریف متعدد و گوناگونی ارائه داده‌اند. یکی می‌گوید: علم از مقوله‌ی کیف است، دیگری می‌گوید: علم از مقوله‌ی اضافه است، سومی می‌گوید: اصلاً علم داخل در هیچ مقوله‌ای نیست و امر وجودی است نه ماهوی و ... بنابراین، تعریف کردن کارآسانی نیست، ضرورتی هم ندارد. ما وقتی بخواهیم وجود یک حقیقتی را درک بکنیم، توانستیم تعریف کنیم، تعریف می‌کنیم، نتوانستیم نه» (مطهری، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۴۲). برخی نیز می‌گویند: «این واژه و واژگان مترادف آن در زبان فارسی مانند: معرفت، دانش و شناخت و معادل‌های آن در زبان‌های دیگر، مانند: science, knowledge, connaissance, wissenschaft، و مانند آنها، غالباً از مشترکات لفظی به حساب می‌آیند که معانی بسیار گوناگونی دارند. این معانی لغوی و اصطلاحی به قدری با یکدیگر اختلاف دارند که پیدا کردن وجه مشترکی میان آنها، اگر ممتنع نباشد، دست‌کم بسیار مشکل است. تنها می‌توان گفت بین معانی مختلف این واژه‌ها مناسبتی وجود دارد و آن این‌که فی‌الجمله در همه‌ی کاربردهای آن‌ها مفهوم «آگاهی» وجود دارد و آنچه اصطلاحات مختلف را از یکدیگر متمایز می‌سازد، خصوصیات و ویژگی‌ها، و قیودی است که برای آگاهی مورد نظر در تعریف علم لحاظ می‌شود» (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، صص ۴۳-۴۴). برخی دیگر با بیان اینکه علم به دو معنای متفاوت به‌کار می‌رود: یکی دانستن در برابر ندانستن و جهل و دیگری دانستن‌ای که از طریق تجربه مستقیم حسی حاصل می‌شود، می‌گویند: علم تجربی نوعی از انواع

دانشستی های بسیاری است که در اختیار بشر می تواند قرار گیرد (سروش، ۱۳۷۹، صص ۱-۲). برخی دیگر با بیان اینکه علم، معرفتی جمعی است و چیزهایی را یادداشت می کند که وجه اشتراک و جهت جامع بین عده ای از افکار باشد و بتواند مقبول همه ی اذهان قرار گیرد، می گویند: «در تعریف علم باید گفت که آن معرفتی جمعی درباره ی امور کلی است». ایشان با بیان اینکه: حقیقت، صفت احکامی است که توافق همه ی اذهان و وحدت نظر را ایجاد کند، می گویند: بدین لحاظ می توان علم را به «کوشش برای شناسایی حقیقت» تعریف کرد (شاله، ۱۳۲۹، صص ۲۸-۳۰).

۲-۲-۴. علم بی نیاز از تعریف

می توان گفت که اصل علم به لحاظ مفهوم، امری روشن و بی نیاز از تعریف است؛ ازاین رو تعریف علم به دریافت چیزی از راه حواس و غیر آن (صلیبا، ۱۳۹۳، ص ۵۹۹)، یا تعریف آن به علم به واقعیت (فعالی، ۱۳۹۴، ص ۸۷)، یا تعریف آن به کشف یا حضور معلوم برای عالم (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۵۰)، لفظی است نه حقیقی (فعالی، ۱۳۹۴، ص ۸۷؛ حسینی بهشتی، ۱۳۷۸، صص ۷۶-۷۸). چنان که علامه طباطبائی آن را مانند اراده، حب و بغض، امری وجدانی (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۴۹) و بیضاوی آن را بی نیاز از تعریف دانسته است (بیضاوی، ۱۴۳۰ق، ص ۲۲۱). اما اگر علم به موضوعی خاص اضافه شود و مضاف الیه تعیین پیدا کند، مانند اینکه به هر یک از علوم فقه، اصول، کلام، جامعه شناسی، اضافه شود، نیازمند تعریف به جنس و فصل و یا حد و رسم مربوط به آن علم است. بی تردید مؤلفه هایی که جنس و فصل تعریف را شکل می دهند آن علوم را از یکدیگر تفکیک می کنند.

۲-۲-۵. ضرورت متابعت از علم

در مکتب قرآن کریم، هر انسانی مکلف است که از علم پیروی کند. برخی آیات مانند: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء، ۳۶) بر حقیقت یادشده دلالت دارد و حکم فطرت نیز این است که تنها باید از علم مقابل ظن، شک و وهم متابعت کرد.^۱ آیت الله جوادی آملی با تقسیم آیات دال بر علم و شناخت به آیات مربوط تشویق به فراگیری علم، آیات مربوط به توبیخ کاهلان راه معرفت، آیات مربوط به تعظیم عالمانی که با طی راه معرفت دارای مقامات رفیع شده اند و آیات مربوط به ذم تقلید، می نویسد: «از نظر قرآن کریم، انسان در جمیع شؤون و ارتباطات خود، چه ارتباطی که با نفس خود دارد و چه ارتباطی که با محیط زیست و یا با امت اسلامی دارد، در

۱. توجه به این نکته لازم است که اگر در مواردی تحصیل یقین میسر نباشد، فطرت سلیم، عقل و آیاتی مانند آیه ی ۴۳ سوره ی مبارکه ی نحل «فَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» و آیه ی ۱۴ سوره ی مبارکه ی فاطر «وَلَا يُبَيِّنُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ»، انسان را به پیروی از صاحبان علم که به آگاهی آنان در رشته های مربوط اطمینان حاصل می شود و می دارد، هرچند در صناعت منطق علم به شمار نیاید.

همه‌ی این روابط موظف است که جز بر اساس آگاهی و شناخت و بدون تحقیق و علم راهی را طی نکنند» (فعالی، ۱۳۹۴، صص ۲۰۸-۲۱۰). ایشان می‌گویند: «قرآن کریم، دو گونه «معرفت» را به ما معرفی می‌کند: علم حضوری که اکتسابی نبوده و فطری است، و علم حصولی که از طریق حوزه و دانشگاه کسب می‌شود. درباره‌ی «دانش‌های حصولی» در سوره‌ی نحل فرمود: «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً»؛ اما علم حضوری و فطری که به ربوبیت خدا و عبودیت خود انسان باز می‌گردد، همواره با انسان همراه است. بر این اساس، اگرچه در سوره‌ی نحل فرمود: «خدا شما را از رحم مادرانتان بیرون آورد، درحالی‌که هیچ نمی‌دانستید»، در سوره‌ی مبارکه‌ی روم فرمود: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم، ۳۰) و نیز در سوره‌ی مبارکه‌ی شمس فرمود: «وَوَيْلٌ لِلنَّاسِ مِنْ سُوءِ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ» (شمس، ۷-۸). معرفت‌های شهودی که در سوره‌های روم و شمس بیان گردید، از آغاز آفرینش با انسان همراه بوده است، اما دانش‌های حصولی را باید فرا گرفت» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، صص ۴۸-۴۹).

۲-۶. ارزش علم و عالم در قرآن کریم

از اینکه خداوند عالم مؤمن را به اختصاص درجات بر سایر مؤمنان که از درجه‌ی واحدی برخورداراند، برتری داده است: «يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (ممتحنه، ۱۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص ۱۸۸) و با اعطاء علم به داود و سلیمان منت می‌گذارد و آنان خداوند را به عنوان مصدر بخشش علم، شایسته‌ی ستایش دانسته‌اند: «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْماً. وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ» (نمل، ۱۵)، ارزش و عظمت علم آشکار می‌شود. برخی آیات بیان‌گر آن است که هدف کلی آفرینش، آگاهی و عالم شدن انسان است: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنْ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْماً» (طلاق، ۱۲). ازاین‌رو، در نخستین آیاتی که بر پیامبر (ص) نازل شد، پس از بیان آفرینش هستی و انسان، «إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ» (علق، ۱-۲)، نعمت اعطای علم به انسان را که ارزشمندترین مرتبه‌ی وجودی انسان است بیان کرده است: «الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» (علق، ۴-۵). و از اینکه در روایات، علم، رأس فضائل و غایت آنها دانسته شده (محمدری‌شهری، ۱۳۷۴، باب ۲۸۳۱، حدیث ۱۳۳۳۰) و در شب‌های قدر که شب دعا، مناجات و توبه است، به تعلیم و تعلم سفارش شده است (مشکینی اردبیلی، ۱۳۶۴، ص ۳۹۵)، اهمیت و شرافت علم آشکار می‌شود.

۲-۷. یادآوری

قرآن کریم با مطرح کردن معرفت حضوری «وَوَيْلٌ لِلنَّاسِ مِنْ سُوءِ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ * فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا» (شمس، ۷-۸) و اینکه برای اهل نبوت و ولایت «علم لدنی» مقابل «علم اکتسابی» (طنطاوی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۶۴ و

ج ۱، ص ۵۸) ثابت شده است و برخی انسان‌ها با رعایت تقوا به «علم موهوبی» دست می‌یابند («و اتقوا الله و یَعْلَمُکُمُ الله» (بقره، ۲۸۲)، اما تأکید آیات بر فراگیری علم به صورت اکتسابی است^۱ چنان‌که آیه‌ی ۷۸ سوره مبارکه‌ی نحل با تأکید بر علم اکتسابی، بیان‌گر آن است که به‌کارگیری ابزار علم برای کسب علم به صورت عملی، شکرگزاری خداوند است: «وَاللهُ اَخْرَجَکُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِکُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْاَبْصَارَ وَ الْاَفْنِدَةَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ» (نحل، ۷۸؛ ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۰).

۲-۲-۸. تفاوت قرآن و کتب مقدس (عهدین) در علم

کتب مقدس (عهدین)، مجموعه‌ای از نوشته‌هایی است که نویسندگانی بشری پس از حضرت عیسی و حضرت موسی به رشته‌ی تحریر درآورده‌اند، حال آنکه قرآن مجموعه‌ای از وحی‌های الهی به پیامبر خاتم (ص) است. کتب مقدس (عهدین) با قرآن کریم تفاوت‌هایی دارد. تفاوت اساسی و عمده میان قرآن و کتاب مقدس، وجود نسخه‌های متعدد اعم از قانونی و غیرقانونی در کتاب مقدس است که این خود ناشی از تعدد نویسندگان آن است، حال آنکه قرآن از همان صدر اسلام، نسخه‌ای واحد داشته است. یکی از تفاوت‌های قرآن با کتب مقدس (عهدین) در این است که کلیسا با تمسک به آموزه‌های عهدین در برابر دانش و دانشمندان ایستاد و نتیجه‌ی آن پیدایش جریان تعارض علم و دین شد. قرآن کریم، تورات و انجیل را به‌عنوان کتاب‌هایی که خداوند بر پیامبرانش نازل کرده است، تأیید می‌کند، ولی این کتاب‌ها را تحریف‌شده می‌داند. در آیه‌ی ۷۵ سوره مبارکه‌ی بقره، درباره‌ی یهودیان آمده است که گروهی از آنان کلام خدا را می‌شنوند و به‌رغم آنکه آن را می‌فهمند، تحریفش می‌کنند: «وَقَدْ کَانَ فَرِیقٌ مِنْهُمْ یَسْمَعُونَ کَلَامَ اللهِ ثُمَّ یَحَرِّفُوْهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوْهُ وَهُمْ یَعْلَمُوْنَ». شاید یکی از موارد تحریف آن باشد که داستان گاو بنی‌اسرائیل را از تورات حذف کردند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۱۳). نیز آیه‌ی ۷۹ سوره مبارکه‌ی بقره «فَوَیْلٌ لِلَّذِیْنَ یُکْتَبُونَ الْکِتَابَ بِاَیْدِیْهِمْ ثُمَّ یَقُولُوْنَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ لِیَشْرُوْا بِهٖ ثَمَنًا قَلِیْلًا فَوَیْلٌ لَّهُمْ مِمَّا کَتَبَتْ اَیْدِیْهِمْ» و آیه‌ی ۷۸ سوره مبارکه‌ی آل عمران، «وَ اِنْ مِنْهُمْ لَفَرِیقٌ یَلْوُوْنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْکِتَابِ لِتَحْسَبُوْهُ مِنْ الْکِتَابِ وَ مَا هُوَ مِنَ الْکِتَابِ وَ یَقُولُوْنَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَ مَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَ یَقُولُوْنَ عَلٰی اللهِ الْکَذِبَ وَهُمْ یَعْلَمُوْنَ» ناظر به این معناست که کتاب دست‌نوشته‌ی خود را به خدا نسبت می‌دهند. در آیه‌ی ۴۱ سوره مبارکه‌ی مانده نیز همین نکته با تعبیری دیگر (یُحَرِّفُوْنَ الْکَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهٖ) بیان شده است. مغنیه ذیل آیه‌ی ۱۳ سوره مبارکه‌ی مانده (یُحَرِّفُوْنَ الْکَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهٖ) می‌نویسد: «پیش از نزول قرآن، تورات را تحریف کردند و به‌جای آیاتی که مفاد آنها عدل و رحمت بود، آیاتی قرار دادند که مفاد آنها دستور به

۱. صورت معلوم خارجی در ذهن عالم حضور یافته و آنچه اولاً و بالذات برای عالم معلوم می‌شود، همان صورتی است که از معلوم در ذهن وجود می‌یابد و چون آن صورت مطابق با معلوم خارجی است، معلوم خارجی نیز ثانیاً و بالعرض برای عالم معلوم می‌گردد.

گرفتن با قهر و چپاول و غارت و کشتن زنان و کودکان بود. در تفسیر المنار، در تفسیر آیه یادشده می‌گوید: دانشمندان، تحریف عهد عتیق و جدید را با شواهد بسیار اثبات نموده‌اند» (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۳۳۹).

۳. دلایل اقامه‌ی علمی قرآن از زبان قرآن

برای لزوم اقامه‌ی علمی قرآن کریم، دلایل متعددی می‌توان اقامه کرد؛ در این مقاله، مهم‌ترین دلایل آن را بررسی می‌کنیم:

۳-۱. قرآن، کتابی علمی

خداوند در بسیاری از آیات، قرآن کریم را به علم توصیف کرده و آن را کتاب علم و آموزه‌های آن را علمی دانسته است و با زبان اتمام حجت، ایمان به علمی بودن قرآن کریم و پیروی از آن کتاب که مبارک، خجسته و پرفایده است را مطالبه کرده است. چنان‌که فرموده است: «وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» (اعراف، ۵۲) مفاد این آیه به آغاز کلام برگشت می‌کند که در آن افتراء و تکذیب آیات خدا را بزرگ‌ترین ظلم دانسته است: «فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ» (اعراف، ۳۷)؛ درحالی‌که خداوند با نزول قرآن که مطالبش علمی و روشن است و هدایت‌گر و نمایان‌گر راه برای همگان و رحمت و واصل‌کننده به مطلوب برای مؤمنان است، حجت را بر همگان تمام کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۸، صص ۱۳۵-۱۳۶). همچنین در آیه‌ی ۱۲۰ سوره‌ی مبارکه‌ی بقره، با توصیف قرآن به علم و با اشاره به اینکه دینی که خدا از آن راضی است دینی است که تو بر آن هستی و مبتنی بر قرآن است نه دین یهود و نصاری، هشدار می‌دهد که در پی جلب رضایت یهود و نصارا نباش، زیرا آنان از تو راضی نمی‌شوند مگر آنکه از دین آنان پیروی کنی و اگر با وجود قرآن برخوردار از آموزه‌های علمی که بر تو نازل شده از خواسته‌ی آنان پیروی کردی، از ولایت و نصرت الهی محروم شده و یاور و پشتیبانی برای دفع عقاب خدا از تو نخواهد بود: «وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَبِيعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَلَئِنَّ آتِبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۳۷۴). نیز در آیه‌ی ۱۴۵ سوره‌ی مبارکه‌ی بقره، قرآن کریم، به کتاب علم توصیف و پیروی از خواسته‌های دیگران در برابر آیات و وحی و آموزه‌های علمی، ستم‌کاری دانسته شده است: «وَلَئِنْ آتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ»^۱ (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۲۲).

۱. مقصود از «العلم» آیات و وحی الهی (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱-۲، ص ۴۲۲) یا علم حاصل از قرآن است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۳۱).

۳-۲. حکمرانی فقط بر اساس پیروی از علم

خداوند هرگونه حکمرانی و قیمومتی را جز پیروی از علم الهی قابل دفاع ندانسته و نفی می‌کند. چنان‌که در آیه ۳۷ سوره مبارکه ی رعد، که خطاب به پیامبر (ص) و مراد از آن امت است، هشدار می‌دهد که اگر از خواسته‌های کافران با وجود راهنمایی‌ها و معجزات موجب علم قرآن، که شبهات را زائل می‌کند، پیروی کردی، در برابر عذاب خدا بدون یاور و پناهگاه خواهی بود: «... وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا وَاقٍ» و اگر پس از آن دانشی که به تو آمده از هوس‌ها و آرزوهای آنان پیروی کنی، تو را هیچ سرپرست و نگاهدارنده‌ای از [عذاب] خدا نخواهد بود» (رعد، ۳۷) (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۴۵۶).

۳-۳. قرآن کتابی سراسر نور

خداوند با توصیف قرآن به نور، از منکران معاد، ایمان به پیامبر (ص) و نور الهی را مطالبه کرده است: «فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» پس به خدا و پیامبرش و نوری که فرو فرستاده‌ایم (قرآن) ایمان بیاورید و خدا بدان چه می‌کنید آگاه است» (تغابن، ۸) و در آیه‌ای دیگر با توصیف قرآن به برهان و نور روشن‌گر و اتمام حجت بر انسان‌ها، ایمان‌آوردندگان به خدا و متمسکان به قرآن را شایسته ورود به رحمت و فضل خدا و برخورداری از هدایت به صراط مستقیم دانسته است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمًا» ای مردم! شما را دلیل و حجتی - دین حق یا پیامبر - از پروردگارتان آمد و نوری آشکار - قرآن - به سوی شما فرو فرستادیم. و اما کسانی که به خدا ایمان آورده و دست در [پناه] او زدند - به فرمان‌ها و طاعت او چنگ زدند - به زودی آنان را در مهر و بخشایشی از خویش و برتری و افزونی در آورد و به راهی راست به سوی خود راهشان نماید» (نساء، ۱۷۴-۱۷۵). در این آیه، خداوند برای قرآن کریم دو ویژگی بیان کرده است: یکی برهان از طرف پروردگار و دیگری نور آشکار.^۱ توصیف قرآن به نور برای نشان دادن این حقیقت است که آموزه‌های علمی و برهانی قرآن، هم ذات نورانی و آشکاری دارند و هم حقایق بیرون را به درستی آشکار می‌کنند (ظاهر بذاته و مظهر لغیره). از مفاد این آیه و آیه‌ی پیشین، دو گروه شکل می‌گیرند: یکی ایمان‌آوردندگان به برهان و نور الهی و اهل

۱. در اینکه مراد از برهان وجود پیامبر (ص) است یا قرآن، اختلاف نظر است (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۰۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۱۵۲؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۵۰۴) برداشت یادشده بر این اساس است که مراد از برهان همانند نور قرآن است و به قول علامه طباطبائی هر یک تأکیدی بر دیگری است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۱۵۲). ابن عاشور می‌گوید: «برهان به معنای حجت و یا حجت آشکار و فاصل و برترین نوع دلیل است» (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۳۹).

عمل صالح که شایسته پاداش کامل و توسعه فضل و احسان الهی هستند و دیگری متخلفانی که به دلیل امتناع متکبرانه از پذیرش ایمان به علم الهی و انجام ندادن عمل صالح، سزاوار عذاب دردناک و محرومیت از سرپرست و یآوری الهی اند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۱۵۲). «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنَكَفُوا فَسَيَكْبُرُا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا؛ اما کسانی را که ایمان آورده و کارهای نیک و شایسته کرده اند، مزدشان را به تمامی دهد و از فرونی و بخشش خویش بیفزایدشان، و اما کسانی که ننگ داشته و سر باز زدند و گردنکشی و بزرگمنشی نمودند آنها را عذابی دردناک کند و برای خویش به جای خدا دوست و یآوری نخواهند یافت» (نساء، ۱۷۳).

۳-۴. قرآن کتابی سراسر حکمت

قرآن کریم از آن رو به «حکیم» (وَالْقُرْآنُ الْحَكِيمُ) (یس، ۲) و یا به «وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (انعام، ۱۵۵) توصیف شده است که افزون بر هدفمندی و برخوردار از معیارهای تشخیص حق از باطل در هر لباسی، معارفش نیز علمی، محکم، غیرمتزلزل و خلل ناپذیر است (طوسی، بی تا، ج ۸، ص ۴۴۲).

۴. قلمرو اقامه‌ی علمی قرآن

قلمرو «اقامه‌ی قرآن کریم»، تابعی از قلمرو مأموریت قرآن کریم است. پس اگر مأموریت قرآن تنها هدایت انسان به امور دینی اخروی و ارزش‌های اخلاقی باشد، اقامه‌ی قرآن نیز در همان عرصه جریان خواهد یافت و اگر مأموریت هدایتی قرآن کریم اعم از امور مربوط به زندگی مادی و معنوی انسان باشد، قلمرو قرآن کریم نیز به همان گستره، توسعه پیدا خواهد کرد. به نظر می‌آید بیان امور دینی و ارزش‌های اخروی مانند تقوا، از ناحیه قرآن «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّىٰ يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ» (توبه، ۱۱۵) به معنای اختصاص هدایت قرآن به ارزش‌های اخروی نیست، زیرا قرآن کریم نه تنها جامعه‌ی اسلامی را به ارزش‌های اخروی فرامی‌خواند و هدایت می‌کند، بلکه سامان‌دادن زندگی دنیوی مانند فرهنگ، اقتصاد، سیاست و قضاوت جامعه را از حوزه‌های هدایتی خود دانسته و در بیانی جامع، تمسک به قرآن کریم را سبب خروج جامعه از هر ظلمتی به نور (ابراهیم، ۱) و سعادت و رستگاری (اعراف، ۱۵۷) دانسته است، زیرا افزون بر آنکه قرآن کریم خود حق است (سجده، ۱) و هیچ‌گونه باطلی به آن راه ندارد (فصلت، ۴۲)، فرقان حق از باطل (فرقان، ۱) و تثبیت‌کننده‌ی حق و از بین‌برنده‌ی باطل است (انفال، ۷-۸؛ سجده، ۱-۲) و انسان را از ماسوای خودش بی‌نیاز می‌کند (نحل، ۸۹) و هرگونه کوتاهی از ساختش دور است (انعام، ۳۸). مسلمانان را به اقامه‌ی قسط و عدل (حدید، ۲۵)، مبارزه با مفساد (اعراف، ۸۵؛ هود، ۷۷ و ۸۳؛ شعراء، ۱۴۶)، مبارزه با طاغوت و اقامه‌ی حکومت عدل (نساء، ۵۸)، امر

به معروف و نهی از منکر (آل عمران، ۱۰۴)، رعایت عهد و پیمان (مائده، ۵)، مقابله با تجاوز (بقره، ۱۸۴) و آنچه سبب حیات (انفال، ۲۴) و استواری (اسراء، ۹) امت اسلام است، فرامی‌خواند و آنها را هدایت می‌کند (ر.ک: طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۴۷).

آموزه‌های قرآن کریم برای صیانت جامعه از نزاع و اختلاف (بقره، ۲۱۳؛ نحل، ۶۴) حفظ استقلال (نساء، ۱۴۱) و اتحاد امت (آل عمران، ۱۰۳؛ انفال، ۴۶) از دیگر ویژگی‌های هدایتی قرآن کریم است. قرآن کریم در ویژگی‌های یادشده و مانند آن، تنها منبع و مرجع هدایتی است که باید از آن تبعیت کرد (اعراف، ۳؛ بقره، ۱۷۰؛ لقمان، ۲۱؛ یونس، ۱۰۹؛ زخرف، ۴۳-۴۴؛...)؛ ازاین‌رو کسانی که متکبرانه به جای ایمان به قرآن و برگزیدن راه رشد و حیانی، از آن اعراض کرده و راه ضلالت (موافق آرای باطلشان) را برگزیده‌اند، نکوهش کرده و آنان را از راه‌های فهم عظمت خدا و شرایع سعادت‌آفرین الهی محروم می‌سازد «سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ؛ به‌زودی کسانی را که در زمین به ناحق بزرگ‌منشی می‌کنند از آیات خویش بگردانم و اگر هر آیه‌ای ببینند بدان ایمان نیاورند و اگر راه‌رشد- رهیابی به راه راست و کمال- را ببینند آن را پیش نگیرند و اگر راه کژی و گمراهی را ببینند آن را پیش گیرند. این از آن‌رو است که آیات ما را دروغ انگاشتند و از آن غافل بودند» (اعراف، ۱۴۶) و با وعید زندگی تلخ (طه، ۱۲۴) و انتقام پروردگار از آنها (سجده، ۲۱)، آنان را هم‌نشینان شیطان (زخرف، ۳۶) و ستمگرانی دانسته که بر دل‌هاشان پرده و بر گوش‌هایشان کری و سنگینی نهاده شده که هیچ‌گاه به راه راست نمی‌آیند (کهف، ۵۷). بسیاری از عالمان دینی بر این باورند که نیازمندی‌های هدایتی انسان در امور دین و دنیا برای رسیدن به سعادت واقعی در این کتاب آسمانی به صورت جامع بیان شده است (ر.ک: خونی، بی‌تا، ص ۶۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۰). چنان‌که آیت الله خونی بر این باور است که قرآن بین نظام دنیا و نظام آخرت جمع کرده و متکفل صلاح و رستگاری بشر در دنیا و تضمین‌کننده سعادت او در آخرت شده است؛ ازاین‌رو قرآن همان ناموس اکبری است که پیامبر اعظم، برای دستیابی بشر به سعادت دو جهان آورده است (خونی، بی‌تا، صص ۶۳-۶۵).

علامه طباطبائی ذیل آیه ۱۱۱ سوره مبارکه‌ی یوسف می‌گوید: «قرآن بیان‌گر و تمیزدهنده‌ی هر چیزی است که مردم برای دین‌شان به آن نیاز دارند. دینی که پایه‌ی سعادت دنیا و آخرتشان بر آن نهاده شده است» (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱، ص ۲۸۰). ایشان بر این باور است که توصیف امت اسلام در برابر امت‌ها یا شرایع دیگر به «اقوم» در آیه ۹ سوره‌ی مبارکه‌ی اسراء «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ...» برای این است که سنت‌ها در سایر ملت‌ها برای جلب منفعت در زندگی آنان است که در برخی امور برای آنان سودبخش است، ولی در برخی دیگر ضرر دارد و اگر برخی تمایلات‌شان را تأمین می‌کند، بخش عظیمی از آنچه برای‌شان مفید است را از بین می‌برد، حال آنکه اسلام، مصالح زندگی و همه‌ی

امور مهم دنیوی و اخروی انسان را بدون تفریط تأمین می‌کند. اما اقوام بودن امت اسلام نسبت به امت‌های شرایع پیشین، برای این است که قرآن کریم، معارف الهی را تا آنجا که بنیه‌ی انسان، طاقت آن را دارد و تشریعاتی را که در زندگی فردی و اجتماعی به آن نیازمند است، در بر دارد «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَهُدًى وَإِهْدِ الْغَالِيْنَ»؛ و ما این کتاب را به سوی تو به حق و درستی فرو فرستادیم که تصدیق‌کننده است آنچه را از کتاب‌ها (ی آسمانی) که پیش از او بوده و مسلط و مراقب و حافظ و گواه بر آنهاست» (مانده، ۴۸)؛ از این رو هدایت‌های قرآن نسبت به سایر کتب آسمانی و ملت حنیف اسلام نسبت به سایر ملل و امت‌ها، اقوام است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، صص ۴۷-۴۸).

دیدگاه‌ها در باره‌ی قلمرو علمی قرآن، گوناگون و گاه متعارض است. به طور مثال، ابو حامد غزالی، همه‌ی علوم را داخل در افعال و صفات خدا دانسته و قرآن کریم را شرح ذات، افعال و صفات خداوند می‌داند. و از آنجا که ذات، صفات و افعال خداوند، غیرمتناهی است، علوم قرآن نیز نهایت ندارد (غزالی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۵۲۵). او بر این باور است که علم پیشینیان و پسینیان در قرآن وجود دارد (همان، ج ۱، ص ۵۹۴). همچنین مرسی بر این باور است که علوم‌ی مانند طب، جدل، هیئت، هندسه، جبر و مقابله نیز در قرآن کریم وجود دارد (ذهبی، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص ۴۷۴؛ سیوطی، ۴۰۵ق، ص ۲۷۵). طنطاوی با این اعتقاد که بیش از ۷۵۰ آیه درباره‌ی خلقت آسمان، زمین و طبیعت، در قرآن کریم وجود دارد و این بیان‌گر آن است که قرآن توجه بیشتری به علوم طبیعی دارد (همان، ج ۱، صص ۳-۷ و ج ۲۵، ص ۵۵)، معتقد است که بر اساس آیه‌ی «قُلْ أَنْظَرُوا مَا ذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (یونس، ۱۰۱)، نظر کردن و مطالعه در طبیعت، امری است واجب (طنطاوی، ۲۰۰۴م، ج ۲، ص ۸۲) اشکال اساسی این دیدگاه، افزون بر فقدان روشمندی در اثرگذاری قرآن کریم بر علوم، در بسیاری موارد، پایبند نبودن به ظاهر عبارات و کلمات آیه است. چنین می‌نماید که این ادعاها، احساسی و یا با هدف مقابله با غرب‌گرایی و رفع اتهام واپس‌گرایی، به تطبیق معارف قرآن با فرضیه‌های علمی دست زده‌اند. چنان‌که آیت‌الله مصباح یزدی درباره دیدگاه طنطاوی می‌نویسد: «وی به دلیل اینکه در زمانه‌ای که می‌زیست، علوم غربی تازه به مصر راه یافته و فرهنگ اروپایی بر افکار مسلمانان سیطره پیدا کرده بود و او به گمان خود، برای آنکه مسلمانان را از فریفتگی در برابر فرهنگ غرب بازدارد، در اثر تفسیری خویش بسیار کوشید تا بسیاری از مسائل علمی را با آیات قرآن تطبیق دهد» (مصباح یزدی، ۱۳۶۷، صص ۲۲۶-۲۲۷). در برابر، برخی مانند شاطبی که از شخصیت‌های علمی قدام است و برای قرآن مرجعیت علمی قائل نیست، ادعای تأثیر قرآن بر علوم را خلاف سیره‌ی سلف دانسته و آیات مربوط به توسعه‌ی قلمرو قرآن کریم را توجیه می‌کند و برخی مانند ذهبی، نه تنها منکر جامعیت علمی قرآن هستند، بلکه چنین باوری را دون شأن قرآن و سبب تضعیف جایگاه آن و باور مسلمانان می‌دانند. برخی از روشنفکران دینی نیز شأن قرآن را تنها بیان امور اخلاقی و ارزش‌های اخروی دانسته و بر این باورند که قرآن برای نیازمندی‌های دنیوی انسان، برنامه‌ای ندارد.

(یوسفی مقدم، ۱۴۰۳، صص ۲۶۷-۲۶۸). با توجه به اینکه ماهیت مسائل علوم، تعیین کننده‌ی روش آنهاست، هر علمی، روش ویژه‌ی خود را دارد. در علوم تجربی که وابسته به تجربه است، تحلیل متن کارایی ندارد. در علوم ریاضی نیز که مبنای آن محاسبات است، تحلیل متن نمی‌تواند جایگزین محاسبات شود. بر این اساس، مرزبندی میان قلمرو روش‌های علوم، امری قراردادی نیست، بلکه مقتضای طبیعت مسائل علوم است. علوم به معنای عام را از نظر روش تحقیق مسائل و اثبات مطالب به سه دسته کلی می‌توان تقسیم کرد: علوم عقلی، علوم تجربی، و علوم نقلی و تاریخی. علوم عقلی فقط با براهین عقلی و استنتاجات ذهنی قابل بررسی‌اند؛ علوم تجربی با روش‌های تجربی قابل اثبات‌اند؛ و علوم نقلی بر اساس اسناد و مدارک منقول و تاریخی بررسی می‌شوند (مصباح یزدی، ۱۳۹۸، ص ۲۱۴). بی‌تردید، اقامه‌ی قرآن بر علوم، نیازمند روشی علمی است تا با اجتناب از دام تفریط و افراط، راه منطقی بهره‌گیری علوم از وحی باز و اثرگذاری قرآن بر علوم در چارچوب پذیرفته‌ی علمی قرار گیرد.

۵. نتیجه‌گیری

- ۱) اصطلاح «إِقَامَةُ» وقتی به چیزی تعلق می‌گیرد باید همه‌ی حقوق آن ایفاء شود و اقامه‌ی قرآن آن‌گاه شکل می‌گیرد که به همه‌ی حقوق علمی و عملی قرآن وفاء شود.
- ۲) اقامه‌ی علمی قرآن کریم به معنای «وفاء کردن، به‌پاداشتن و جاری کردن همه‌ی آموزه‌های علمی قرآن کریم در امور فردی و اجتماعی انسان و در عرصه‌های گوناگون علوم است».
- ۳) واژه‌ی علم و واژگان مشابه آن در قرآن کریم، بیان‌گر آن است که علم در قرآن کریم به معنای یقین مقابل ظن، شک و وهم است و از پیروی و عمل به غیر علم به صورت مطلق نهی شده است.
- ۴) توصیف قرآن کریم به کتاب علم و علمی دانستن آموزه‌های آن، نیز بیان‌دهنده‌ی ویژگی برهان و نور (برای ابلاغ این حقیقت که آموزه‌های قرآن ذاتاً نورانی و آشکارند و حقایق بیرون را نیز به درستی آشکار می‌کنند) و نیز توصیف قرآن کریم به «حکیم» (که بیان‌گر هدفمندی، خلل‌ناپذیری و استحکام معارف آن است)، لزوم اقامه و جریان پیوسته قرآن در علوم را ثابت می‌کنند.
- ۵) اشکال اساسی دیدگاه‌های افراطی و تفریطی درباره‌ی نقش قرآن بر علوم، افزون بر فقدان روشمندی در اثرگذاری قرآن کریم، پایبند نبودن به ظاهر عبارات و کلمات آیات است.
- ۶) با توجه به اینکه ماهیت مسائل علوم و اینکه هر علمی روش ویژه‌ای دارد، اقامه‌ی قرآن بر علوم نیازمند روشی علمی است تا اقامه‌ی علمی قرآن و بهره‌گیری علوم از وحی در چارچوب پذیرفته‌شده‌ی علمی قرار گیرد.

منابع

قرآن کریم.

- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی التفسیر القرآن*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). *التحریر و التئویر*. بی جا: بی نا.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- بیضاوی، عبدالله. (۱۴۳۰ق). *شرح اسماء الله الحسنی*. محقق: جندی، خالد عبدالقادر. بیروت: دارالمعرفه.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۸/۰۷/۲۸). *بیانات در دیدار جمعی از بانوان قرآن پژوه*. قابل دسترس در: <https://www.leader.ir/fa/speech/6030>
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲ق). *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). *تسبیم*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۸). *نسیم اندیشه (دفتر یکم)*. قم: مرکز نشر اسراء.
- حسینی بهشتی، سید محمد. (۱۳۷۸). *شناخت از دیدگاه قرآن*. تهران: بقیه.
- خوئی، سیدابوالقاسم. (بی تا). *البیان فی تفسیر القرآن*. بی جا: بی نا.
- ذهبی، محمد بن احمد. (۱۳۸۱). *التفسیر والمفسرون*. قاهره: دارالکتب الحدیثه.
- راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالعلم.
- سروش، عبد الکریم. (۱۳۷۹). *علم چیست فلسفه چیست؟*. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- شاله، فلیسین. (۱۳۲۹). *متافیزیک*. (مترجم: عبدالحسین زرین کوب). تهران: کتابفروشی علی اکبر علمی.
- صلیبا، جمیل. (۱۳۹۳). *فرهنگ فلسفی*. (مترجم: منوچهر صانعی دره‌بیدی). تهران: حکمت.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *معجم البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طریحی، فخر الدین. (۱۳۷۵). *معجم البحرین*. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- طنطاوی، جوهری. (۱۴۲۵ق). *الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم*. دارالکتب العلمیه.
- طنطاوی سید محمد. (بی تا). *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. بی جا: بی نا.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۳۹۳). *معجم الفروق اللغویه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- غزالی، محمد بن محمد. (۱۳۷۵). *احیاء علوم الدین*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین*. قم: انتشارات هجرت.
- فعالی، محمدتقی. (۱۳۹۴). *معرفت شناسی در قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۲۸ق). *المصباح المنیر*. بیروت: المكتبة العصرية.
- قاسمی، محمد جمال الدین. (۱۴۱۸ق). *محاسن التاویل*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۴). *میزان الحکمه*. قم: دار الحدیث.
- مراغی، احمد بن مصطفی. (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۶۴). *مصباح المنیر*. قم: دفتر نشر الهادی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۶۷). *معارف قرآن*. قم: انتشارات در راه حق.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۲). *رابطه علم و دین*. (محقق: علی مصباح). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۸). *مبانی علوم انسانی اسلامی از دیدگاه علامه مصباح یزدی*. (محقق: جمعی از نویسندگان). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۵). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). *تفسیر الکاشف*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- یوسفی مقدم، محمدصادق. (۱۴۰۳). *واکاوی و نقد دیدگاه های مخالف مرجعیت علمی قرآن کریم*. *قرآن و علم*، ۱۸(۳۵)، صص ۲۶۵-۲۸۶.